

پایان نامه کارشناسی ارشد باقرالعلوم (ع) رشد تاریخ

عنوان:

گونه شناسی قیام های شیعی در دوران حکومت

امویان

(62-132 ه.ق)

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر حسین مفتخری

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر نعمت اله کرم اللهی

پژوهش از:

ابوذر کرم اللهی

1386

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

مادرم؛ زیباترین ترنم هستی ام

و

همسرم؛ صمیمی ترین دوست تمام زندگی ام.

تقدیر و تشکر

سپاس خدای را که آدمی را به گوهر خرد کرامت بخشید و هدایت گرانی را با نور معرفت، چراغ افروز مسیر بندگیش قرار داد. هم او که قلم عالمان را بر خون مجاهدان فضیلت داد و ساعتی تفکر در احوال خویش و خلق و خالق را بر هفتاد سال عبادت برتر ساخت. سلام و صلوات خاصی او بر خاتم رسالت و سلاله‌ی نورانش.

با استظهار به عنایت و هدایت حضرت حق و تأییدات اولیای پاک او و بهره‌گیری از راهنمایی و هم‌فکری استادان بزرگوار، سرانجام این رساله قامت افراشت و به انجام رسید. نگارنده در این خصوص، بیش از همه خود را وامدار اساتید محترم راهنما و مشاور می‌داند. آقای دکتر حسین مفتخری به عنوان استاد راهنما، با معرفی منابع اصلی و بیان نکات دقیق تاریخی، از حیث محتوایی نقشی سترگ در به ثمر نشستن این رساله ایفا نمود. آقای دکتر نعمت‌الله کرم‌الهی در جایگاه استاد مشاور، در تمام مراحل این پژوهش، همواره نگارنده را از نظرات ارزنده خود بهره‌مند ساخته است. بی‌تردید تیزبینی او، در زدودن ابهامات روش‌شناختی این رساله، نقشی بی‌بدیل داشت. قدردان مساعدت و راهنمایی این عزیزان بوده و از خداوند روزافزونی توفیقات آنان را خواستارم.

همچنین، با اغتنام فرصت، بر خود فرض می‌دانم، تا بدین وسیله مراتب سپاس خود را به محضر استادان محترم گروه تاریخ دانشگاه باقرالعلوم آقایان دکتر فلاح‌زاده، دکتر حضرتی و استاد ایزدی تقدیم داشته و از حضرت حق، اعتلای مقام آنها را طلب نمایم.

در پایان، صمیمانه‌ترین سپاس خود را نثار مادر و همسر می‌کنم، آنان که همواره مشفقانه اما بی‌چشمداشت، همراه و مونس لحظات زندگی‌ام بوده‌اند.

چکیده

فراگذشتن از تاریخ نقلی و گام نهادن در عرصه‌ی تاریخ تحلیلی، مستلزم بهره‌گیری از اندوخته‌ی دانش بشری در حوزه‌ی علوم انسانی و اجتماعی است. با توجه به این مهم، تحقیق حاضر با اتخاذ رویکرد جامعه‌شناختی، در راستای تحلیل تحولات اجتماعی - سیاسی برهه‌ای خاص از تاریخ اسلام کوشیده است. در این تحقیق، با بررسی قیام‌های شیعی حادث شده در سالهای 62 - 132 ه.ق، رگه‌های اشتراک و افتراق آنها براساس چهار سؤال ذیل بررسی و گونه‌شناسی گردید:

1- قیام‌های شیعی دوران بنی‌امیه از نظر ماهیت دارای چه ویژگی‌هایی می‌باشند؟ با توجه به تعاریف مطروحه از جنبش‌های اجتماعی در ادبیات جامعه‌شناسی، آیا می‌توان از قیام‌های مزبور به جنبش اجتماعی تعبیر نمود؟

2- رهبران این قیام‌ها دارای چه سبک رهبری بوده‌اند؟

3- رهبران قیام‌ها از چه روش‌هایی برای جلب اطاعت پیروان استفاده کرده‌اند؟

4- مهمترین راهبردهای رهبران این قیام‌ها برای مقابله با حکومت اموی چه بوده است؟ با توجه به سؤالات فوق، چهار شاخص ماهیت قیام، سبک رهبری، روشهای جلب اطاعت پیروان و راهبردهای مقابله با حکومت استخراج و با بهره‌گیری از روش تاریخی - تطبیقی، تک تک قیام‌ها بر طبق این شاخصها ارزیابی گردید.

براساس یافته‌های تحقیق، تمامی قیام‌های شیعی (به جز قیام یحیی بن زید) از حیث ماهیت دارای خصال چهارگانه جنبش‌های اجتماعی هستند. همچنین قیام‌های توابین، زید بن علی و یحیی بن زید، از حیث سبک رهبری و روش جلب حمایت پیروان در یک گونه قرار می‌گیرند، اما قیام‌های مختار و عبدالله بن معاویه در دسته دیگری جای می‌گیرند. از نظر استراتژی مبارزاتی نیز همگی در مقابله با حکومت امویان از راهبردهای انقلابی و مبارزه با رژیم استفاده کرده‌اند.

فهرست مطالب

10	مقدمه:
12	فصل اول: کلیات تحقیق
13	1- بیان مسأله
14	2- سؤالات تحقیق:
14	3- اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق:
14	4- اهداف پژوهش:
15	5- سابقه پژوهش:
17	6- روش پژوهش:
17	7- روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها:
18	8- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:
19	9- سازماندهی پژوهش:
20	فصل دوم: چارچوب مفهومی
21	1-2- مقدمه
21	2-2- تعریف جنبش:
22	3-2- انواع جنبشهای اجتماعی:
22	2-3-1- جنبشهای عام:

- 23.....2-3-2 جنبشهای خاص:
- 23.....3-3-2 جنبشهای احساساتی یا بیانی:
- 23.....4-2 ویژگیهای مشترک جنبشها:
- 25.....5-2 تفاوت جنبش اجتماعی با دیگر کنشهای جمعی:
- 27.....6-2 رویکردهای رایج جنبش های اجتماعی در برابر تغییرات اجتماعی:
- 27.....1-6-2 رویکرد محافظه کاری:
- 28.....2-6-2 رویکرد انقلابی:
- 29.....3-6-2 رویکرد اصلاحی:
- 29.....4-6-2 رویکرد اصقلابی:
- 30.....7-2 ویژگیهای رهبری:
- 30.....8-2 سبک رهبری:
- 31.....9-2 روش های جلب اطاعت:
- 32.....10-2 استراتژی مقابله با حکومت :

Error! Bookmark not defined......فصل سوم: یافته های تحقیق

Error! Bookmark not defined......1-3 ماهیت قیامها:

Error! Bookmark not defined......1-1-3 مقدمه:

Error! Bookmark not defined......2-1-3 قیام توابین

Error! Bookmark not defined......3-1-3 قیام مختار:

Error! Bookmark not defined......4-1-3 قیام زید بن علی:

Error! Bookmark not defined......5-1-3 قیام یحیی بن زید :

Error! Bookmark not.....2-3 سبک رهبری قیامهای شیعی :

defined.

Error! Bookmark not defined......1-2-3 مقدمه:

Error! Bookmark not defined......2-2-3 قیام توابین :

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 3-2-3 قیام مختار:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 4-2-3 قیام زید بن علی:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 5-2-3 قیام یحیی بن زید:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 6-2-3 قیام عبدالله بن معاویه:

[defined.](#)

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 3-3 روش های جلب اطاعت پیروان:

[defined.](#)

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 1-3-3 مقدمه:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 2-3-3 قیام توابین:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 3-3-3 قیام مختار:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 4-3-3 قیام زید بن علی:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 5-3-3 قیام عبدالله بن معاویه:

[defined.](#)

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 4-3 استراتژی قیام در مقابله با حکومت:

[defined.](#)

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 1-4-3 مقدمه:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 2-4-3 قیام توابین:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 3-4-3 قیام مختار:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 4-4-3 قیام زید بن علی:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 5-4-3 قیام یحیی بن زید:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... 6-4-3 قیام عبدالله بن معاویه:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... نتیجه گیری

[Error! Bookmark not defined.](#)..... فهرست منابع

[Error! Bookmark not defined.](#)..... الف) منابع اصلی:

[Error! Bookmark not defined.](#)..... ب) منابع پژوهشی:

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

مقدمه:

پنجاه سال پس از رحلت پیامبر(ص)، تاریخ اسلام شاهد حدوث واقعه‌ی کربلا بود. این حادثه نشان از عدول جامعه اسلامی از آموزه‌های اسلام داشت. شدت و عمق این واقعه و ابعاد انسانی آن به گونه‌ای بود که با برانگیختن واکنش اقشار و گروه‌های مختلف جامعه اسلامی، موجبات شکل‌گیری قیام‌های خونینی را فراهم آورد. با فاصله اندکی از حادثه عاشورا، گروهی از دعوت‌کنندگان یاری نکرده امام حسین(ع)، به رهبری سلیمان بن سرد خزاعی و با شعار خون‌خواهی شهدای کربلا، اولین قیام انتقام‌جویانه از مسبین عاشورا را برپا کردند. به دنبال قیام توابین، قیام‌های دیگری، نیز سر برآوردند. این قیام‌ها عبارت بودند از: قیام مختار ثقفی، قیام زید بن علی، قیام یحیی بن زید و قیام عبدالله بن معاویه.

با عنایت به تأثیر قیام‌های مزبور در تحولات متعاقب تاریخ اسلام، و نیز با توجه به لزوم انجام پژوهش‌های علمی و تحلیلی در باب این قیام‌ها، در تحقیق حاضر برآنیم تا با بهره‌گیری از چارچوب مفهومی مستخرج از مباحث جامعه‌شناختی، قیام‌های پنجگانه شیعی دوران بنی‌امیه را بررسی و گونه‌شناسی نماییم. هر چند پیشتر، پژوهش‌های گوناگونی در باب هر کدام از قیام‌های مذکور صورت گرفته است، اما کمتر تحقیقی از دایره تاریخ نقلی گام فراتر نهاده است.

در این تحقیق، با عبور از نقل صرف وقایع، کوشیده‌ایم تا در حد بضاعت علمی خویش، گام در وادی تحلیل نهاده و با ابتناء بر چارچوب مفهومی، نسبت به تحلیل و گونه‌شناسی قیام‌های شیعی اقدام نماییم. سؤال اصلی ما این است که آیا می‌توان قیام‌های شیعی دوره بنی‌امیه را براساس تفاوت‌ها و شباهت‌ها، گونه‌شناسی نمود؟

برای پاسخ‌گویی به سؤال فوق، با استفاده از مباحث جامعه‌شناختی و روان‌شناختی اجتماعی، یک چارچوب مفهومی تدوین گردید. سپس از درون چارچوب مزبور، چهار محور اصلی استخراج شد و در پایان هر کدام از قیام‌های شیعی براساس آنها ارزیابی گردید. این محورها از این قرارند: نخست؛ ماهیت جنبش‌های

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

اجتماعی، دوم؛ شیوه تعامل رهبران قیام‌های شیعی با هواداران خود، (سبک رهبری)، سوم؛ روش جلب اطاعت پیروان از سوی رهبران و چهارم؛ استراتژی مبارزاتی قیام‌ها در مقابله با حکومت.

محصول تلاش ما در این تحقیق، در سه فصل و یک نتیجه‌گیری تنظیم شده است.

فصل اول به کلیات اختصاص یافته و شامل مباحثی چون بیان مسأله، سؤالات تحقیق، ضرورت تحقیق، اهداف تحقیق، روش‌شناسی تحقیق و پیشینه پژوهش می‌باشد.

در فصل دوم چارچوب مفهومی تحقیق آمده است. در این فصل مباحث نظری مختلفی در خصوص تعریف جنبش‌های اجتماعی، وجوه اشتراک و افتراق آنها با سایر کنش‌ها و حرکت‌های جمعی، انواع جنبش‌ها، راهبردهای مبارزاتی جنبش‌ها در مقابله با حکومت و نیز مباحثی در مورد سبک رهبری در جنبش‌ها و انواع روش‌های مورد استفاده رهبران جنبش‌ها برای جلب حمایت پیروان، ارائه شده است.

فصل سوم به یافته‌های تحقیق اختصاص دارد. این فصل بر حسب شاخص‌های مستخرج از چارچوب مفهومی، در قالب چهار مبحث جداگانه، شامل ماهیت قیام، سبک رهبری، روش‌های جلب حمایت پیروان و راهبردهای مبارزاتی قیام در مقابله با حکومت، تنظیم شده است. و سرانجام در پایان نتیجه‌گیری تحقیق ارائه شده است.

در این فرصت، ضمن قدردانی از نقش برجسته استادان عزیز در به ثمر نشستن تحقیق حاضر، نگارنده با اذعان به وجود کاستی‌ها و حمل آنها بر بضاعت اندک علمی خویش، با روی گشاده، منت‌پذیر بزرگوارانی است که با دیده نقد در این تحقیق نگریسته و نکاتی را جهت رفع کاستی‌های آن پیشنهاد نمایند. امید آنکه توانسته باشیم، قدمی هر چند ناچیز در راستای تحلیل علمی برهه‌ای از تاریخ اسلام برداشته و این تحقیق بتواند راه‌گشای انجام تحقیقات عمیق و عالمانه از سوی اندیشمندانی باشد که خواهان فراگذشتن از تاریخ نقلی و ورود در حوزه‌ی تاریخ تحلیلی هستند.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

فصل اول: کلیات تحقیق

1- بیان مسأله

نهضت عاشورا، در تاریخ اسلام (خاصه تاریخ تشیع) نقطه عطفی است که از جنبه‌های گوناگون، آغازگر تحولات بنیادین در ساختار جامعه اسلامی و اندیشه مسلمانان بوده است. این حادثه، از یک سو نشانگر جسارت دشمنان اهل بیت (ع) در پرده‌داری و حرمت شکنی آنان و از دیگر سو هویداگر انگیزه‌ها و اهداف واقعی حکومت امویان برای جامعه اسلامی و به ویژه آزمونی جهت ارزیابی صحت مدعای آنان در پیروی از سنت پیامبر خدا (ص) بود. پس از فرونشستن گردوغبار حادثه کربلا و آشکار شدن حقایق پنهان آن، به ویژه در نتیجه عبور کاروان اسیران از کوفه تا شام و روشنگری‌های امام سجاد (ع) و حضرت زینب (س)، اولین جرقه‌های تحرک و پویایی پیروان اهل بیت (ع) نمود یافت و در زمانی نسبتاً کوتاه قیام‌های متعددی به خون‌خواهی شهدای کربلا شکل گرفت که به سهم خود در فروپاشی حکومت بنی‌امیه نقش مهمی ایفا کردند. قیام‌های توابین، مختار بن ابوعبیده ثقفی، زید بن علی، یحیی بن زید و عبدالله بن معاویه، از جمله حرکت‌های اعتراضی و خونینی بودند که اساس حکومت امویه را به چالش طلبیدند و در سستی و اضمحلال متعاقب آن تأثیر اساسی داشتند. با توجه به اینکه قیام‌های مذکور در شرایط زمانی گوناگون شکل گرفته‌اند، به نظر می‌رسد به رغم ریشه داشتن آنها در واقعه عاشورا و برخورداری از پاره‌ای شباهت‌ها، دارای برخی نقاط افتراق نیز باشند. در این تحقیق برآنیم تا با استفاده از مباحث جامعه‌شناختی، شاخص‌هایی استخراج نموده و سپس براساس شاخص‌های مزبور، نسبت به تحلیل تطبیقی قیام‌های مورد نظر اقدام نماییم. ماهیت جنبش‌های اجتماعی، سبک رهبری، روش جلب اطاعت پیروان و استراتژی مقابله با حکومت، از جمله شاخص‌هایی هستند که در تحلیل قیام‌های شیعی مورد استفاده قرار خواهند گرفت.

در پایان تذکر این نکته ضروری است که در این تحقیق مفهوم قیام‌های شیعی به حرکت‌های جمعی، اعتراضی و خونینی اطلاق می‌شود که متشکل از دوستاناران خاندان پیامبر (ص) و معتقد به

شایستگی آنان برای خلافت بوده و با هدف خونخواهی شهدای کربلا و علی‌ه حکومت بنی‌امیه برپا گردیدند.

2- سوالات تحقیق:

تحقیق حاضر در صدد پاسخگویی به سؤالی زیر است:

1- قیام‌های شیعی دوران بنی‌امیه از نظر ماهیت دارای چه ویژگی‌هایی می‌باشند؟ با توجه به تعاریف مطروحه از جنبش‌های اجتماعی در ادبیات جامعه‌شناسی، آیا می‌توان از قیام‌های مزبور به جنبش اجتماعی تعبیر نمود؟

2- رهبران این قیام‌ها دارای چه سبک رهبری بوده‌اند؟

3- رهبران قیام‌ها از چه روش‌هایی برای جلب اطاعت پیروان استفاده کرده‌اند؟

4- مهمترین راهبردهای رهبران این قیام‌ها برای مقابله با حکومت اموی چه بوده است؟

3- اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق:

هر مطالعه علمی که با رویکرد تحلیلی و نظری، به تحولات و وقایع تاریخ اسلام (به ویژه تاریخ تشیع) بپردازد، می‌تواند به روش شدن نکات مبهم این تاریخ کمک نماید. با توجه به اینکه در رشته تاریخ، تحقیقات بیشتر خصلت نقلی داشته و کمتر از منظر اجتماعی و سیاسی به بررسی تحولات پرداخته می‌شود، بنابراین، تلاش این تحقیق بر آن است که تا حد امکان، با پرهیز از نقل صرف وقایع تاریخی، از یک منظر جدید به مقطع خاصی از تاریخ، نگاهی تحلیلی و نظری بیافکند. این رساله، با توجه به رویکرد پژوهشی اتخاذ شده در آن، می‌تواند الگویی مناسب برای محققینی باشد که به دنبال فاصله گرفتن از تاریخ نقلی و وارد شدن در عرصه تاریخ تحلیلی هستند.

4- اهداف پژوهش:

هدف اصلی:

بررسی و گونه‌شناسی قیام‌های شیعی بعد از واقعه عاشورا تا انقراض حکومت امویان.

هدف‌های فرعی:

- 1- شناخت ماهیت قیام‌های شیعی براساس شاخص‌های ارائه شده برای مطالعه جنبش‌های اجتماعی.
- 2- شناخت رگه‌های اشتراک و افتراق قیام‌ها براساس سبک رهبری آنها.
- 3- مطالعه و شناخت روش‌های جلب اطاعات پیروان توسط رهبران .
- 4- مطالعه و شناخت استراتژی مقابله با حکومت توسط رهبران قیام‌های شیعی.

5- سابقه پژوهش:

در بررسی منابع و پژوهش‌های مرتبط با موضوع این پایان‌نامه، پژوهشی که به طور مستقیم به موضوع مورد نظر ما پرداخته باشد، یافته نشد؛ اما برخی تحقیقات وجود دارند که دارای قرابت موضوعی یا روشی، با تحقیق حاضر هستند. از جمله آنها می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «جریان شناسی سیاسی بنی هاشم پس از عاشورا» اشاره نمود که توسط آقای علی آقاجانی قناد به رشته تحریر درآمده است. نویسنده در مبانی مفهومی از بحث استراتژی سیاسی کتاب جامعه شناسی سیاسی اثر موریس دوورژه بهره‌گرفته است. وی در این خصوص برای تحلیل، از مفاهیمی چون مبارزه پوشیده، مبارزه با رژیم و مبارزه در رژیم و اصلاح طلبی و انقلابی‌گری استفاده نموده است.

مهمترین نقدی که بر این تحقیق وارد است، این است که محقق برای تحلیل جریان‌ات سیاسی از مفاهیمی استفاده کرده است که به نظر می‌رسد برای مقاصد تحلیلی فاقد تناسب لازم با موضوع مورد بررسی باشد. در این خصوص وی از واژه پارادایم استفاده کرده است. طبق تعریف، پارادایم به مبانی معرفتی بنیادینی اطلاق می‌شود که موجبات شکل‌گیری مکاتب فکری و نظری را در حوزه علم (یا در درون یک رشته علمی خاص) فراهم می‌کند. بدیهی است، استفاده از واژه پارادایم برای گونه‌شناسی جریان‌ات سیاسی و اجتماعی دارای اشکال است. در این خصوص واژه گفتمان واجد تناسب بیشتری است. مفهوم گفتمان در تحلیل تحولات سیاسی و اجتماعی کاربرد بیشتری دارد. این مفهوم به یک نظام معنایی متشکل از مجموعه‌ای از دال‌ها و مدلول‌ها اطلاق می‌شود که در رابطه تخصصی با سایر نظام‌های معنایی قرار دارد. هر جریان سیاسی بسته به نوع گفتمان یا نظام معنایی که از آن نشأت یافته، دارای ویژگی‌های است که از یک سو آن را از جریان‌های سیاسی گفتمان‌های رقیب متمایز و از دیگر سو به سایر جریان‌های گفتمان خودی نزدیک می‌سازد. بنابراین، نویسنده می‌توانست به جای پارادایم از واژه گفتمان استفاده نماید.

پژوهش دیگری که با موضوع تحقیق حاضر مرتبط است، پایان‌نامه آقای عباس اسلامی با عنوان «قیام مختار ثقفی و نقش ایرانیان در آن» می‌باشد. پرسش اصلی پژوهش از این قرار است: زمینه‌ها و علل قیام مختار ثقفی چه بوده و موالی چه نقشی در آن ایفا کردند؟ نویسنده علت اصلی قیام مختار را عذاب وجدان او به دلیل عدم حمایت و یاری از امام حسین (ع) می‌داند. از دید نگارنده، مختار بعد از واقعه کربلا، سخت متأثر شده و تصمیم بر انتقام خون شهدای کربلا را می‌گیرد. همچنین به اعتقاد نویسنده شهادت امام حسین (ع) و یارانش تأثیر عمیقی بر شیعیان گذاشت و آنها را آماده قیام و مبارزه با عاملین حادثه کربلا نمود. همین آمادگی شیعیان برای خون‌خواهی شهدای کربلا و بهره‌برداری مختار از این شرایط از علل اصلی قیام مختار بود. موالی نیز به واسطه فشار بیش از حد امویان، آمادگی قیام علیه آنان را داشتند. پیوستن این گروه به قیام مختار از همین امر ناشی می‌شد.

مهمترین نقدی که می‌توان بر این پایان‌نامه وارد نمود، عدم برخورداری از یک چارچوب نظری علمی است. نویسنده صرفاً به جمع‌آوری اطلاعات تاریخی مربوط به موضوع بسنده کرده و به همین علت از حیطه تاریخ نقلی فراتر نرفته است. نکته دیگر اینکه، روش و نیز محتوای این تحقیق برگرفته از کتاب «ماهیت قیام مختار» اثر سید ابوفاضل رضوی اردکانی است؛ به تعبیری شاید بتوان آن را رونوشتی از کتاب مزبور تلقی کرد.

تحقیق بعدی پایان‌نامه دکترای آقای روح الله بهرامی با عنوان «ریشه‌های فکری و سیاسی جنبش کیسانی و نقش آن در زوال خلافت اموی» می‌باشد. در این تحقیق، نویسنده به چگونگی شکل‌گیری فرقه کیسانیه پرداخته است. از دید او، پس از جنبش مختار بین سالهای (132 - 67 هـ.ق) فرق و گروههای سیاسی و غالی به نام کیسانیه ظهور کردند. این جریان پس از شکست مختار، در کوفه، حجاز و خراسان توسعه یافت و منجر به شکل‌گیری گروههای غالی و آرمان‌جویی شد که عمدتاً می‌کوشیدند تا حکومت موعودی را که برای آنان عدالت و رهایی به دنبال می‌آورد مستقر سازند. به طور کلی سه جریان موعودگرا، غالی و معتدل در جنبش کیسانیه به وجود آمد که اساسی‌ترین آنها جریان معتدل هاشمیه بود که اطراف ابوهاشم گردآمده و بر خلاف گروههای غالی و موعودگرای کیسانی، سازمانی سری و سیاسی را علیه امویان تدارک دیدند. مرگ ابوهاشم به فروپاشی هاشمیه و ظهور مدعیان گوناگون جانشینی او منجر شد و در نهایت به شکل‌گیری دو جنبش ضد اموی که نقش اساسی در سقوط امویان داشتند، انجامید. یک جنبش جناحیه به رهبری عبد الله بن معاویه که به خلافت مستعجل عبدالله جعفر در مرکز ایران انجامید و دیگری سازمان دعوت عباسیان که هر دو بر بنیادهای سیاسی و ایدئولوژیک کیسانیه استوار بوده و عاقبت به پیروزی نهایی عباسیان در سال 132 هـ.ق منجر شد.

این پژوهش در مجموع کوشی‌ده است تا زمینه‌های سیاسی فکری و عقیدتی، پایگاه اجتماعی، سرچشمه های فکری و نقش و کارکرد این جنبش را در زوال خلافت امویان نشان داده و پیوندهای سیاسی و اجتماعی و چگونگی فروپاشی آن را تبیین کند.

انتقاداتی که بر این پژوهش وارد هستند، در چند محور بیان می‌شوند:

نخست: در تحقیق معمولاً محقق یک یا چند سؤال اساسی را مطرح کرده و می‌کوشد تمام فرآیند پژوهش را به گونه‌ای منظم و روش‌مند در راستای پاسخ‌گویی به همان سؤال جهت دهد. اما در تألیف، نویسنده لزوماً راهنمای کانونی خاصی به نام سؤال را مبنای کار قرار نمی‌دهد و به اقتضای موضوع بحث را به شاخه‌های گوناگون نیز توسعه می‌دهد. با توجه به نکته فوق این پایان‌نامه بیشتر واجد خصلت یک اثر تألیفی است تا یک اثر تحقیقی.

دوم: محقق در مبحث تبیین رویکرد و روش پژوهش مدعی بهره‌گیری از رویکردهای جامعه‌شناسی دینی (رویکرد پژوهشی فرقه‌گرایی و هزاره‌گرایی) جهت تبیین همه جانبه جریان کیسانیه است. اما در متن تحقیق هیچ اشاره‌ای به رویکردهای مزبور نکرده و تنها به ذکر نام آنها بسنده نموده است، در حالی که می‌دانیم در تحقیق علمی می‌بایست محقق مباحث نظری و مفهومی مورد استفاده در سطح نظری را به گونه‌ای روشن و مستوفی، در قالب مبحثی با عنوان چهارچوب نظری یا چهارچوب مفهومی توضیح دهد.

سوم: به رغم ادعای محقق مبنی بر فراگذشتن از تاریخ نقلی و گام نهادن در حوزه تاریخ تحلیلی، اما محتوای آن در حد تاریخ نقلی باقی مانده است.

چهارم: فقدان تناسب میان فصول تحقیق. محقق از مجموع نزدیک به یک هزار صفحه حجم رساله، تنها در سه صفحه آن هم به گونه‌ای بسیار اجمالی به مباحث بنیادین نظری و روشی تحقیق پرداخته است.

6- روش پژوهش:

این پژوهش با استفاده از روش تحقیق تاریخی اجرا شده است. در این روش با بهره‌گیری از اسناد و مدارک موجود، رویدادها و تحولات تاریخی مورد بررسی انتقادی و تحلیلی قرار می‌گیرند.

7- روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها:

اطلاعات مورد نیاز با روش اسنادی گردآوری می‌شود.

8- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:

اطلاعات و داده‌های تحقیق با استفاده از روش تحلیل تاریخی - تطبیقی که از جمله روش‌های تحلیلی کیفی است پردازش و تحلیل خواهند شد. در روش مذکور اطلاعات گردآوری شده طبقه‌بندی و سپس با استخراج رگه‌های اشتراک و افتراق آنها، گونه‌شناسی و تحلیل می‌شوند. در ادامه نگاهی گذرا به معنای گونه‌شناسی و دیدگاه‌های مطروحه در خصوص آن می‌افکنیم.

جامعه‌شناسان، تعاریف مختلفی از گونه‌شناسی ارائه کرده‌اند. ژرژگوریچ در تعریف گونه‌شناسی می‌گوید: گونه‌شناسی انواع اجتماعی، صورت‌های بالنسبه همگنی است که از نظر احساس و رفتار مشابه و یک دست به نظر می‌رسند و این شباهت هم در ساخت اجتماعی و هم در پدیده‌های وابسته بدان صادق است.¹ تعریف دیگری که از گونه‌شناسی ارائه شده، توسط آلن بیرو می‌باشد او می‌نویسد: گونه‌شناسی براساس ویژگی‌های گونه‌های خاص به وجود می‌آید، یعنی انتخاب خصوصیات است که بیان‌کننده یک پدیده است و ما به وسیله آن می‌توانیم عناصر دیگر را از خصوصیات مزبور جدا سازیم.² در مجموع گونه‌شناسی را می‌توان این گونه تعریف کرد:

«گونه‌شناسی تقسیم‌بندی و تنظیم داده‌ها است، با توجه به مشخصات آنها و بر پایه معیار یا معیارهای خاص. این معیارها می‌توانند عینی، ساده و غیرمتعدد باشند (نظیر جنس، سن، نژاد) یا ذهنی (نظیر ایدئولوژی، عقیده‌ای خاص و ...)».³

گونه‌شناسی دارای انواع مختلفی است که در ذیل به آنها می‌پردازیم: گونه‌شناسی مبتنی بر طبقه‌بندی: در این نوع گونه‌شناسی، سلسله‌ای از گونه‌ها که در جهان تجربه یافت می‌شوند، به سادگی طبقه‌بندی می‌گردند.

گونه‌شناسی آرمانی: در گونه‌شناسی آرمانی تعریف گونه‌ها بر اساس تفاوت‌های نظری صورت می‌گیرد.

¹ - غلامعباس توسلی، نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران: انتشارات سمت، 1370، ص 142

² - باقر، ساروخانی، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، 1377، ص 258.

³ - همان، ص 826

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

گونه‌شناسی افراطی: در آن از موضوعات مورد نظر براساس ویژگی‌های مفرط آنها تعریف می‌شود، در این نوع گونه‌شناسی جایی برای افراد عادی نیست، زیرا آنان از صفاتی متعادل برخوردارند.⁴

9- سازماندهی پژوهش:

فصل اول: کلیات شامل: بیان مسأله، سؤالات تحقیق، اهمیت و ضرورت تحقیق، اهداف تحقیق و پیشینه تحقیق.

فصل دوم: چهارچوب مفهومی

فصل سوم: تحلیل یافته‌های تحقیق شامل:

1- ماهیت جنبش‌های شیعی

2- بررسی سبک رهبری رهبران قیام‌های شیعی

3- روش جلب اطاعت پیروان توسط رهبران قیام‌ها

4- استراتژی رهبران قیام‌ها در مقابله با حکومت

- نتیجه گیری

4- همان، ص 267-268

فصل دوم:

چارچوب مفهومی

2-1- مقدمه

تحقیق علمی دارای دو سطح جداگانه و در عین حال مرتبط، با عنوان «سطح نظری» و «سطح تجربی» است. سطح نظری در برگیرنده‌ی مباحث علمی و نظری گوناگونی است که به طراحی و صورت بندی مسأله‌ی تحقیق، استخراج گزاره‌های تحقیق (سؤالات یا فرضیات)، تعریف مفاهیم و تحلیل یافته‌های تحقیق کمک می‌کند. اگر تحقیق از سنخ تبیینی یعنی ناظر به بررسی رابطه میان پدیده‌ها باشد، به دلیل ضرورت بهره‌گیری از تئوری‌های علمی جهت توضیح چرایی‌ها، مباحث متشکل سطح نظری با عنوان «چارچوب نظری» نام‌گذاری می‌شوند. اما در صورتی که تحقیق از سنخ توصیفی-اکتشافی و معطوف به تحلیل و توصیف چگونگی‌ها باشد، از مباحث محتوایی سطح نظری به «چارچوب مفهومی» تعبیر می‌شود.

در چارچوب مفهومی، محقق مفاهیم مورد استفاده در دسته‌بندی و تحلیل داده‌ها را به گونه‌ای روشن تعریف و ابعاد و ویژگی‌های آنان را توضیح می‌دهد.

با توجه به اینکه تحقیق حاضر از سنخ توصیفی و ناظر به گونه‌شناسی قیام‌های شیعی بر حسب شاخص‌هایی چون ماهیت قیام، سبک رهبری، جلب همراهی پیروان و نیز راهبرد قیام‌ها در برخورد با حاکمیت می‌باشد، بنابراین سطح نظری آن از سنخ چارچوب مفهومی خواهد بود. در تدوین چارچوب مفهومی از مباحث جامعه‌شناختی در باب جنبش‌های اجتماعی استفاده خواهد شد. این مباحث شامل تعریف جنبش، ویژگی‌های جنبش، وجوه اشتراک و افتراق جنبش با سایر حرکت‌های جمعی، انواع جنبش و راهبرد جنبش‌ها در مقابله با حاکمیت می‌باشد. همچنین در این فصل از مباحث روان‌شناختی اجتماعی در باب سبک رهبری و روش‌های رهبران در جلب همکاری پیروان، بهره گرفته خواهد شد.

2-2- تعریف جنبش:

فرهنگ واژگان آکسفورد جنبش اجتماعی، را جریان یا مجموعه‌ای از کنش‌ها و تلاش‌ها می‌داند که از سوی گروهی از افراد به شکلی کم و بیش پیوسته به سمت هدف خاصی حرکت کرده یا به آن گرایش دارند. اگر

تعریف وسیع فوق را بپذیریم، آن گاه می توان جنبش اجتماعی را به عنوان یک رفتار جمعی، همانند سایر رفتارها و کنش های اجتماعی، موضوع بررسی مطالعات جامعه شناختی قرار داد.⁵

براساس تعریف بلومر، جنبش های اجتماعی را می توان اقداماتی دانست که هدف آنها تأسیس نوعی نظم جدید در زندگی است، آنها ریشه در شرایط ناآرامی دارند و قدرت انگیزش خود را از یک سو از نارضایتی از شکل جاری زندگی می گیرند و از سوی دیگر از آرزوها و امیدهایشان برای یک طرح یا نظم جدید زندگی. مراحل مختلف یک جنبش اجتماعی، چگونگی ظهور یک نظم جدید زندگی را ترسیم می کند. یک جنبش اجتماعی در آغاز بدون شکل، دارای تشکیلات ضعیف و فاقد صورت است، رفتار اجتماعی در سطح ابتدایی است و سازوکارهای تعامل، ابتدایی و خودجوشند. جنبش اجتماعی به تدریج که توسعه می یابد ویژگی یک جامعه را پیدا می کند، سازمان و صورت به خود می گیرد مجموعه ای از آداب سنتها، رهبری مستقل، تقسیم کار پایدار، قواعد اجتماعی و به طور خلاصه یک فرهنگ، سازمان اجتماعی و طرح جدیدی از زندگی پیدا می کند.⁶

2-3- انواع جنبش های اجتماعی:

جنبش های اجتماعی به طور کلی بر سه نوع می باشند:

1- عام 2- خاص 3- احساساتی یا بیانی

2-3-1- جنبش های عام:

این نوع جنبش، به تلاش های ناهماهنگی اطلاق می شود که جهتی عام داشته و به آهستگی و همراه با تأمل به سمت آن حرکت می کنند. جنبش های عام، معمولاً رهبری شناخته شده ندارند و تجلی یک اعتراض یا ترسیم کلی نوعی موجودیت آرمان شهری هستند که در قالب ادبیات متنوعی بیان می شوند، اما فاقد تعریف دقیق هستند. زمینه شکل گیری جنبش های عام «تغییرات تدریجی و فراگیر در ارزشهای مردم است» که می توان آن را نوعی جریان آهسته فرهنگی دانست که برداشتها و ارزش های مردم را درباره خودشان و حقوق و امتیازاتشان دگرگون می کند. می توان گفت پس زمینه جنبش های خاص را جنبش های عام تشکیل می دهند.

---

⁵ حمیرا مشیرزاده، درآمدی نقدی بر جنبش های اجتماعی، تهران: معاونت پژوهش پژوهشکده امام

خمینی، چاپ اول، 1381، ص 12.

⁶ همان، ص 78.

2-3-2- جنبش‌های خاص:

جنبش‌های خاص جنبش‌هایی هستند که هدف تعریف شده، رهبران شناخته شده و اعضای مشخص دارند و به خودآگاهی جمعی از ما رسیده‌اند و در نتیجه نوعی جامعه هستند که با مجموعه‌ای از ارزش‌ها، نوعی فلسفه، مجموعه‌ای از قواعد و مجموعه‌ای از انتظارات همراهند. اعضای این جنبش‌ها نسبت به جنبش نوعی احساس وفاداری و تابعیت دارند. نوعی تقسیم کار در درون جنبش هست و افراد مواضع منزلتی خاص دارند و در نتیجه به نوعی شخصیت و برداشت از خود نایل می‌شوند.⁷

2-3-3- جنبش‌های احساساتی یا بیانی:

جنبش‌های بیانی را می‌توان از نظر اهداف و غایات بسیار محدودتر از جنبش‌های خاص دانست. آنها درصدد تغییر نهادهای نظم اجتماعی یا سرشت عینی آن نیستند، اما می‌توانند آثار عمیقی بر شخصیت افراد و سرشت نظم اجتماعی بگذارند. از جمله این جنبش‌ها می‌توان به جنبش‌های مذهبی و مد اشاره کرد. این نوع جنبش‌ها خودجوشند، وابسته به فرایند مناظره عمومی نیستند، به شکل‌گیری عقاید عمومی منجر نمی‌شوند، روحیه جمعی در میان اعضای آنها شکل نمی‌گیرد، فاقد ایدئولوژی هستند، به یک جامعه یا سازمان اجتماعی هم تبدیل نمی‌شوند. انگیزه‌های درونی مثل تمایل به تجربه جدید، میل به تمایز و نیاز به انطباق، زمینه شکل‌گیری آنها را تشکیل می‌دهند. این نوع جنبش‌ها بیان نمادین نارضایتی هستند، اما به دنبال تغییر در روابط قدرت نبوده و پاسخی هستند به نوعی حس ذهنی بی‌قدرتی و از خودبیگانگی.⁸

2-4- ویژگی‌های مشترک جنبش‌ها:

بر اساس مطالعات جدید، حداقل چهار ویژگی مشترک را در تمامی جنبش‌ها می‌توان یافت. اول، جنبش‌ها حول محور یک یا چند تضاد و شکاف در جامعه شکل می‌گیرند، مانند شکاف سیاسی، جنسیتی، قومی و شکاف طبقاتی.

دوم، آموزه‌ها، ایده‌ها و شعارهای مشترکی باید شکل گرفته باشد و هواداران جنبش در جریان قبول و استقبال از این آموزه‌ها نسبت به یکدیگر احساس آگاهی، هویت و همبستگی کنند.

⁷- همان، ص 87.

⁸- همان، صص 82-83.

سوم، روابط میان طرفداران جنبش فقط به احزاب، نهادها و سازمان های بزرگ بوروکراتیک متکی نیست بلکه به شبکه وسیع روابط غیر رسمی در میان همفکران، همکاران و دوستان اتکای سیاسی دارد و نهادهای حکومتی به راحتی نمی توانند، این شبکه وسیع روابط جمعی (یا شبکه روابط نامحسوس) را از پیش روی خود بردارند. به بیان دیگر وجود شبکه های غیر رسمی یکی از ویژگی های اصلی جنبش های اجتماعی است. چهارم، در تمام جنبش ها باید امکان شکل خاصی از اعتراض جمعی و سیاسی وجود داشته باشد. معمولاً امکان این اعتراض وقتی فراهم می شود که یا ساختارهای دولت اجازه فعالیت به جنبش ها را بدهد یا دولت ضعیف باشد و قادر به کنترل فعالیت جنبش ها نباشد و یا نیروی ناشی از بسیج مردمی جنبش چنان قوی باشد که دولت نتواند آن را کنترل کند.⁹

به بیان دیگر ویژگی های چهارگانه جنبش اجتماعی عبارتند از:

1- شبکه های تعامل غیر رسمی: می توان جنبش ها را شبکه های تعامل غیر رسمی میان افراد، گروه ها یا سازمان های مختلف تلقی نمود. ویژگی های این شبکه ها با هم تفاوت دارند، از پیوندهای سست و پراکنده که گراخ و هانیه توصیف کرده اند گرفته تا شبکه های به شدت درهم پیچیده که انسجام را برای سازمان های تروریستی تسهیل می کنند. چنین شبکه هایی گردش منابع مورد نیاز عمل جمعی (منابع، اطلاعاتی، مهارتی و مادی) و گردش نظام های گسترده تر معنا را تسهیل می کنند، بنابراین شبکه ها هم به ایجاد پیش شرط های بسیج و هم به فراهم کردن زمینه مناسب برای ایجاد جهان بینی ها و شیوه های زندگی خاص کمک می کنند.

2- اعتقادات مشترک و همبستگی: یک جمع تعامل کننده مانند یک جنبش اجتماعی به مجموعه مشترکی از اعتقادات و یک احساس تعلق نیاز دارد. در حقیقت جنبش های اجتماعی هم به اتخاذ مواضع جدید در مورد موضوعات موجود و هم به ظهور موضوعات عمومی جدید کمک می کنند. جنبش های اجتماعی به تولید واژگان جدید و بروز ایده ها و اعمالی که در گذشته یا ناشناخته و یا تکرارناپذیر بودند کمک می کنند.¹⁰

3- عمل جمعی متمرکز بر منازعات: بازیگران جنبش اجتماعی در منازعات سیاسی و یا فرهنگی درگیر می شوند، بدین منظور که تغییر اجتماعی را خواه در سطح سیستمی و خواه در سطح غیر سیستمی به پیش برند،

⁹- همان، ص 29.

¹⁰- دونا تلاد لاپورتا، ماریو دیانی، **مقدمه ای بر جنبش های اجتماعی**، ترجمه محمدتقی دلفروز، چاپ

اول، 1383، ص 30.

یا با آن مخالفت کنند. منظور از منازعه، رابطه مخالفت آمیز میان بازیگرانی است که در صدد کنترل یک چیز مشابه هستند، برای اینکه یک منازعه اجتماعی رخ دهد ابتدا ضروری است که این منازعه به عنوان حوزه‌ای مشترک و برخوردار از بازیگرانی تعریف شود که یکدیگر را به صورت غیرمتعارف درک می‌کنند، اما در همان حال به وسیله منافع و ارزشهایی که برای هر دو طرف مهم هستند به هم پیوند می‌خورند. بعلاوه، برای رخ دادن منازعه ضروری است که در طی تعامل هر یک از بازیگران درگیر، دعاوی سلبی یا تقاضاهایی مطرح شود که اگر تحقق یابند منافع بازیگران درگیر از بین خواهند برد.

4- استفاده از اعتراض: برخی از محققان اعتقاد دارند که تمایز اساسی میان جنبش‌ها و دیگر بازیگران اجتماعی و سیاسی از تفاوت میان شیوه‌های متعارف مشارکت سیاسی و اعتراض عمومی نشأت می‌گیرد، هر چند اعتراض عمومی در جنبش‌های معطوف به تغییر شخصی و فرهنگی نقشی کمی ایفا می‌کند، اما بدون شک یکی از وجوه مشخصه جنبش‌های سیاسی است.¹¹

2-5- تفاوت جنبش اجتماعی با دیگر کنشهای جمعی:

با توجه به ویژگی‌های چهارگانه‌ای که برای جنبش‌های اجتماعی برشمردیم، این قبیل کنش‌های جمعی را از سایر کنش‌های جمعی مشابه جدا نمودیم.

جنبش اجتماعی یک هیجان جمعی یا یک جبهه و حزب سیاسی یا یک نهاد بوروکراتیک نیست. هیجان جمعی نیست، زیرا در هیجان جمعی تعداد زیادی از مردم نسبت به امری عصبانی یا شاد می‌شوند، اما این واکنش آنها تداوم نداشته و هدف مشخصی را در سطح جامعه تعقیب نمی‌کند. جنبش موجب هیجانی نیست که در یک روز آمده و همان روز برود.

جنبش یک جبهه و حزب نیست، زیرا جبهه متشکل از ائتلاف چندین گروه یا حزب سیاسی به منظور تأمین هدف خاصی است؛ در صورتی که یک جنبش ممکن است توسط یک یا چند حزب و جبهه سیاسی برای اهداف بزرگتری هدایت شود. جدا از این، اصولاً نمی‌توان یک جنبش را فقط در وجه سیاسی آن خلاصه کرد، در جنبش اجتماعی تعداد زیادی از گروه‌های رسمی و غیر رسمی، رسانه‌ها، سازمان‌ها، محافل، شخصیت‌ها و مردم، بدون اینکه یکدیگر را به صورت چهره به چهره بشناسند به تحقق هدف یا اهداف خاصی علاقه نشان

می دهند و آن را پی می گیرند و بدین صورت احساس هویت و تعلق می کنند و از مخالفین جنبش متمایز می شوند.¹²

تفاوت میان جنبش های اجتماعی با سازمان های سیاسی یا مذهبی و دیگر سازمان ها، اساساً ناشی از تفاوت ویژگی های سازمانی یا الگوهای رفتار نیست، بلکه ناشی از این حقیقت است که جنبش های اجتماعی سازمان و حتی نوع خاصی از سازمان نیستند. جنبش های اجتماعی شبکه های تعامل میان بازیگران مختلفی هستند که بسته به مقتضیات متغیر ممکن است شامل سازمان های رسمی نباشند. در نتیجه یک سازمان صرف نظر از هر ویژگی احتمالی اش به هر حال یک جنبش اجتماعی نیست. البته این سازمان ممکن است بخشی از جنبش اجتماعی باشد اما این دو یکسان نیستند، چرا که دارای اصول سازمانی متفاوتی هستند.

اگر جنبش های اجتماعی با سازمان ها یکسان نیستند، هیچ یک از این دو نیز با دیگر انواع تعامل غیررسمی یکسان نیستند؛ به ویژه جنبش های اجتماعی هم با وقایع اعتراض آمیزی که دارای سازماندهی سستی هستند، تفاوت دارند و هم با ائتلاف های سیاسی. عاملی که ما را قادر به تمایزگذاری می کند، وجود یک نگرش در مورد جهان یا یک هویت جمعی است، که به شرکت کنندگان در وقایع اعتراض آمیز گوناگون امکان می دهد که عمل خود را در یک چشم انداز گسترده تر قرار دهند. برای اینکه بتوان از وجود جنبش های اجتماعی سخن گفت، ضروری است که اولاً، پیشامدهای منفرد نه به عنوان وقایع مجزا، بلکه به مثابه اجزاء یک عمل پایدارتر درک شوند و ثانیاً، کسانی که در این اقدامات درگیر هستند، احساس کنند که به وسیله حلقه های همبستگی و آرمان های مشترک با بازیگران اصلی بسیج های مشابه پیوند دارند.

ائتلاف ها، ویژگی های مشترکی با جنبش های اجتماعی دارند، چرا که بر وجود منازعه و فعالیت جمعی دلالت می کنند. اما در ائتلاف ها تعامل و هماهنگی میان بازیگران مختلف اغلب در سطح ابزاری صورت می گیرد. برخلاف آنچه در جنبش های اجتماعی می گذرد، تعامل در ائتلاف ها لزوماً به ظهور هویت های جمعی منجر نمی گردد، به این دلیل نمی توان جنبش ها را در حد ائتلاف های کاملاً ابزاری تنزل داد.¹³

---

¹² - حمید جلالی پور، جامعه شناسی جنبش های اجتماعی با تأکید بر جنبش اصلاحی دوم خرداد،

تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد، چاپ اول 1381، صص 20-21.

¹³ - همان، صص 37-39.

2-6- رویکردهای رایج جنبش‌های اجتماعی در برابر تغییرات اجتماعی:

محافظه‌کاری، اصلاح‌طلبی و انقلابی‌گری سه رویکرد رایج جنبش‌های اجتماعی در برابر تغییرات اجتماعی هستند.

2-6-1- رویکرد محافظه‌کاری:

معمولاً محافظه‌کاری به ایده‌ها و رفتارهایی گفته می‌شود که توجیه‌کننده و حافظ وضع موجود در جامعه هستند؛ از این جهت محافظه‌کاری در برابر ایده‌های انقلابی و اصلاحی، راهی را درپیش می‌گیرد که از تغییرات اجتماعی و وضع موجود دفاع می‌کنند. این برداشت از محافظه‌کاری برداشتی ساده، مجمل و حتی گمراه‌کننده است. بر مبنای یک تقسیم‌بندی، رویکردهای محافظه‌کاری در جنبش‌های اجتماعی بر سه گونه است که در دو گونه آن اتفاقاً از تغییرات اجتماعی دفاع می‌شود. این سه گونه عبارتند از:

نخست محافظه‌کاری سنتی: در این محافظه‌کاری حفظ وضع موجود نسبت به تغییر آن از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا وضع موجود به رغم همه ناخوشایندی‌هایش برای ما آشنا است و اطمینان، ثبات و امنیت در این وضع از ضمانت بیشتری برخوردار است.¹⁴

زیرا سنت مجموعه‌ای از اعتقادات و تجربیات و بصیرت‌هایی شناخته شده است که در طول زمان آزمون خود را پس داده و می‌تواند راهنمای قابل اعتمادی برای رفتار کنونی ما باشد.

دوم محافظه‌کاری بازگشتی: این محافظه‌کاری تاب تحمل اوضاع اجتماعی جامعه جدید را ندارد و به دنبال تغییر اساسی وضع موجود است و از این نظر یک نیروی انقلابی است. اما این نیروی انقلابی بر خلاف انقلابیون مدرن رو به آینده ندارد و به گذشته می‌نگرد. این محافظه‌کاری هم به حال و هم به آینده بدبین است و راه برون رفت از بحران‌های جامعه جدید را در بازگشت به دوران‌هایی طلایی گذشته جستجو می‌کند، به همین دلیل به آن محافظه‌کاری بازگشتی گفته می‌شود. این گونه محافظه‌کاری بر خلاف محافظه‌کاری سنتی به یک معنی خود را مقید به سنت نمی‌داند، زیرا سنت مجموعه‌ای است که در آن تجربیات پی‌درپی نسل‌ها ذخیره می‌شود و همچون دالانی گذشته‌های دور را به زمان حال وصل می‌کند، در صورتی که در محافظه‌کاری بازگشتی همه چیز پس از عصر طلایی در مسیر زوال و فساد افتاد، لذا راه نجات برگشت به عصر طلایی است.

¹⁴ - حمید جلالی پور، پیشین، ص 105.

محافظه‌کاری بازگشتی را به دلیل بازگشت به نمونه‌های عصر طلایی یعنی بازگشت به دورانهایی مشخص و قابل فهم که باید بنیانی برای احیای زمان حال قرار گیرند محافظه‌کاری بنیاد گرا هم نامیده‌اند.¹⁵

سوم محافظه‌کاری روشن‌اندیش: این محافظه‌کاری نیک می‌داند که دفاع از ارزش‌ها و نهادهای مذهبی و تقویت اقتدار نهاد حکومت و خانواده در جامعه پیچیده بدون قبول تغییرات اجتماعی، ممکن نیست. در این دیدگاه مقاومت در برابر تغییرات و مطالبات اجتماعی باعث ایجاد زمینه‌ای برای امور ویرانگر و غیر قابل پیش بینی در جامعه می‌شود. لذا از نظر محافظه‌کاران روشن‌اندیش تحمل برنامه‌های اصلاحی بهتر از مواجه شدن با اموری چون انقلاب است.

2-6-2- رویکرد انقلابی:

الگوها و اندیشه‌های انقلابی برخلاف اندیشه‌های محافظه‌کاری، نسبت به تغییرات اجتماعی محتاط و بدبین نیستند. بلکه خوش بینانه، مشتاقانه و بی‌محابا به استقبال این تغییرات می‌رود. با این همه برخلاف برداشت رایج، همه اندیشه‌های انقلابی به دنبال تغییرات بنیادی در همه اجزای جامعه نیستند. از سه گونه اندیشه انقلابی می‌توان یاد کرد، که در هر یک از آنها تغییرات در عمق خاصی از جامعه حمایت می‌شود.¹⁶

انواع رویکردهای انقلابی:

1- انقلاب سیاسی

این اندیشه متکی بر تفکر لیبرالی دوران روشنگری است که در آن حکومت‌های شخصی، خودکامه، انحصاری و فاسد مورد انتقاد قرار می‌گرفتند. بر آثار زیانبار این حکومتها که ناشی از عدم درک و پاسخگویی به پویاییها و تغییرات جامعه جدید بود تأکید می‌شد و از برابری سیاسی همه شهروندان و از لزوم نهادینه، قانونمند و پاسخگو شدن حکومتها دفاع می‌کردند.

¹⁵- همان، صص 108-109.

¹⁶- همان، پیشین، ص 118.

2- انقلاب اجتماعی

این رویکرد ریشه در تفکر انقلابی میراث دوران روشنگری دارد. در این اندیشه نه تنها رویکرد محافظه‌کاری و اصلاحی که الگوی انقلاب سیاسی هم لحاظ می‌شود و به همین دلیل انقلاب واقعی را باید در انقلاب‌های اجتماعی که خبر از تغییرات ساختاری و ایجاد برابری اجتماعی در جامعه می‌دهد جستجو کرد.

3- سوم اندیشه انقلاب فرهنگی

هم انقلاب‌های سیاسی و هم انقلاب‌های اجتماعی به دنبال انقلاب فرهنگی هستند، انقلابی که بتواند اعتقادات، اندیشه‌ها، ارزش‌ها و آموزه‌هایی را که خاص حکومت سابق یا طبقات حاکم بوده ریشه کن کند و به جای آن مجموعه‌ای از ایده‌ها و ارزش‌های جدید را که مدافع انسان، جامعه و سیاست جدید هستند برقرار کند.¹⁷

2-6-3- رویکرد اصلاحی:

جنبش‌های اجتماعی وقتی اصلاحی می‌شوند که اولاً، گفتمان جنبش، اصلاحی باشد؛ یعنی اندیشه‌ها و گزاره‌های جهت دهنده به هواداران این جنبش بر تغییرات تدریجی و مسالمت‌آمیز معضلات جامعه تکیه کرده و آنها را از کاربرد خشونت برای انجام تغییرات منع می‌کند.

ثانیاً، ساختار حکومت انسدادی نباشد و امکان اصلاح امور از طرق مسالمت‌آمیز و به شیوه‌های قانونی فراهم باشد.¹⁸

2-6-4- رویکرد اصقلابی:

آن نوع از جنبش‌های اجتماعی هستند که در یک ویژگی با جنبش‌های اصلاحی و در یک ویژگی با جنبش‌های انقلابی شریکند. از یک طرف گفتمان این جنبش‌ها مثل جنبش‌های اصلاحی، گفتمانی مسالمت‌آمیز و مخالف خشونت است و از طرف دیگر ساختار حکومت انسدادی است و تن به تغییرات اصلاحات نمی‌دهد، از این رو جنبش‌های اصقلابی کوشش می‌کنند مطالبات جنبش را از بیرون ساختار حکومتی اما بدون توسل به خشونت و بدون استفاده از کینه توده‌های ناراضی پیگیری کنند.

¹⁷- همان ، ص 119

¹⁸- همان، ص 111

2-7- ویژگی‌های رهبری:

هالپین و واینر تصمیم گرفتند که به صورت تجربی وجوه رفتار یک رهبر را مشخص کنند. پس از تنظیم یک پرسشنامه با پیاده کردن آن روی گروه‌های مختلف و به کار بردن یک روش تحلیل عاملی برای تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده دو عامل اصلی رهبری به دست آمد. این دو عامل عبارت بودند از: 1- ملاحظه یا توجه 2- ابتکار سازماندهی.

این دو عامل از یکدیگر مستقل بوده و به عبارت دیگر جایگاه یک شخصی از نظر یکی از این دو عامل ربطی به جایگاه او در دیگری ندارد.

ملاحظه یا توجه: این وجه از رفتار رهبری بازتابی است از میزان نشان دادن رفتارهایی که مشخص کننده دوستی، اعتماد متقابل، احترام و خون‌گرمی است. در ارتباط با دیگر اعضای گروه، ملاحظه و توجه مخلصانه از سوی رهبر، بازتابی است از آگاهی از نیازهای هر عضو گروه. رهبرانی که از نظر این ویژگی رفتار در سطح بالایی باشند، همکاران خود را از طریق سهم شدن در احساس‌های آنان به برقراری ارتباط با خود ترغیب می‌کنند، در تحقیق هالپین و واینر عامل ملاحظه یا توجه تقریباً نیمی از رفتار رهبری را توجیه می‌کرد.

ابتکار سازماندهی: وجه دیگر رفتار رهبری که ارتباط سازماندهی خوانده شده شامل، رفتار رهبر در مشخص کردن روابط بین خود و اعضای گروه و کوشش برای برقرار ساختن الگوهای مشخص سازمان دادن، کانال‌های ارتباطی مشخص، و شیوه و روش‌های کار است. بدین ترتیب ابتکار سازماندهی به تکالیف و وظیفه رهبر در حرکت دادن گروه به سوی هدف‌های تعیین شده گفته می‌شود.¹⁹

2-8- سبک رهبری:

هلندر، معتقد است، رهبری یک خیابان دو طرفه است. فرایندی است از نفوذ متقابل بین رهبران و پیروان در یک موقعیت معین. رهبران در فرایند نفوذ متقابل با پیروان از شگردهای گوناگونی استفاده می‌کنند که به آن سبک رهبری اطلاق می‌شود. در مجموع در این خصوص دو رویکرد مجزا وجود دارد که از آنها به رویکرد تبدیلی و تبدیلی تعبیر می‌شود. رویکرد رهبری تبدیلی تأکید می‌کند که رهبران و پیروان چگونه بایکدیگر تعامل می‌کنند، و اینکه رهبران اثربخش باید به گونه‌ای رفتار کنند که نیازهای پیروان خود را برآورده سازند. مردم

¹⁹ - یوسف کریمی، روان‌شناسی اجتماعی، ص 162.

بیشتر احتمال دارد، که از این رهبران حمایت کنند به خصوص اگر احساس کنند که فرصتی برای بیان عقاید خود دارند.

رهبر معامله‌گر اثربخش (تبادلی) به حرف پیروان خود گوش می‌دهد و نیازهای آنها را درازای سطوح مورد انتظار عملکردکاری برآورده می‌کند.

اما رهبران بزرگ واقعی، یعنی کسانی که احساسات پیروان را بر می‌انگیزند و با ترغیب حامیان به اعتقاد به غیرممکن‌ها، باعث ایجاد تغییر می‌شوند را اصطلاحاً رهبران تبدیلی می‌نامند.

درحالی که رهبران تبدلی، فرمانبرداری زیر دستان را در برابر پادشاهای محسوس به دست می‌آورند، رهبران تبدیلی، پیروان خود را ترغیب می‌کنند تا نیازهای شخصی خود را به نفع یک علت مشترک تعاملی بخشند؛ از طریق ملغمه‌ای از برانگیختن هشیاری و الهام ظریف. رهبران تبدیلی چشم‌اندازی از آینده ترسیم می‌کنند و دیگران را تشویق می‌کنند که به آن چشم‌انداز بپیوندند.²⁰

2-9- روش های جلب اطاعت:

برای روانشناسان اجتماعی این سؤال مطرح بوده که چه شرایط یا عواملی فرد را وامی‌دارد تا به دستور یا اراده دیگری تسلیم شود؟

برای پاسخ به این سؤال، محققان دست به آزمایش‌های مختلفی زده و مطالعات خود را در زمینه‌های گوناگون دنبال کرده‌اند. حاصل این مطالعات، مشخص کردن شیوه‌های قبولاندن نظر و جلب اطاعت و فرمانبرداری در چهارچوب روشهای زیر بوده است:

1- روش گام به گام: یکی از موقعیت‌های که فردی را وادار به تسلیم در برابر خواسته مهمی از سوی فردی دیگر می‌کند، این است که ابتدا یک خواسته کوچک و کم اهمیت را به فرد مورد نظر بقبولانند و بعد از وی بخواهند که خواسته مهمتری را بپذیرد. این روش که در اصطلاح روان‌شناسی اجتماعی به روش گام به گام موسوم است به خوبی نشان داده است که قبول تقاضای کوچک اولیه احتمال پذیرش تقاضای بزرگ بعدی را بسیار بالا می‌برد.

2- انجام خدمت و مدیون‌سازی فرد: روش دیگری که با آن می‌توان احتمال اطاعت و فرمانبرداری را افزایش داد، استفاده از هنجارهای مربوط به عدالت اجتماعی و جبران خدمت است. مثلاً، اگر کسی خدمتی

²⁰ - همان، صص 173-174.

برای ما انجام داده باشد، از نظر هنجارهای اجتماعی ما خود را به او مدیون می‌دانیم و مترصد فرصتی هستیم که در مقابل خدمتی برای او انجام دهیم. همین احساس دین، احتمال پذیرفتن تقاضایی را از جانب وی به وسیله ما بالا می‌برد.²¹

3- ایجاد احساس گناه در شخص: یک روش دیگر برای افزایش احتمال اطاعت و فرمانبرداری در یک فرد، ایجاد احساس گناه در اوست. چنانچه ما زیان یا صدمه‌ای به کسی وارد کرده باشیم، نسبت به عملی که انجام داده‌ایم در ما احساس گناه ایجاد می‌شود. وجود این احساس زمینه پذیرش تقاضا از سوی فرد زیان دیده را در ما افزایش می‌دهد.

4- روش به مرگ بگیر تا به تب راضی شود: در بعضی موارد افرادی که از قبول یک تقاضای بزرگ قبلی امتناع کرده‌اند، احتمال بیشتری دارد که با تقاضای کوچک بعدی موافقت کنند.

محققان به این نتیجه رسیدند که روش به مرگ بگیر تا به تب راضی شود، بستگی به مجموعه‌ای از اوضاع و احوال دارد: نخست، تقاضای اول باید بسیار بزرگ باشد که اگر شخصی از پذیرش آن امتناع کند، نتیجه‌گیری منفی نسبت به خود پیدا نکند. دوم، برای اینکه تأثیر این روش ظاهر شود تقاضای دوم باید به وسیله همان کسی صورت گیرد که تقاضای اول او را کرده است. در حالی که اگر تقاضای دوم به وسیله کس دیگری به عمل آید شخص چنین احساسی نسبت به فرد دوم نداشته، الزامی به پذیرش تقاضای او در خود نمی‌بیند!

2-10- استراتژی مقابله با حکومت :

موریس دوورژه انواع استراتژی‌های گروه‌های سیاسی در مقابله با حکومت را در قالب مفاهیمی چون مبارزه باز و مبارزه پوشیده، مبارزه با رژیم و مبارزه در رژیم و مبارزه اصلاحی و مبارزه انقلابی دسته‌بندی می‌کند. در ادامه هرکدام از استراتژیهای مذکور را به گونه‌ای اجمالی توضیح می‌دهیم:

مبارزه باز و مبارزه پوشیده: تمایز میان مبارزه باز و مبارزه پوشیده اساسی است و بر دو گروه از رژیم‌های سیاسی منطبق است. در دموکراسی سیاسی، مبارزه در روز روشن جریان می‌یابد، اما در نظام‌های اقتدارگرا، مبارزان باید روی پنهان کنند و بر رخسار خویش نقاب استتار بزنند. یعنی آنجایی که مبارزین به صورت زیرزمینی و سری در راه رسیدن به اهداف خود، یعنی ضربه زدن به منافع رژیم حاکم، تلاش می‌کنند، مبارزه از

نوع پوشیده و زیرزمینی است؛ اما زمانی که مبارزین شمشیر را از رو می‌بندند و به مقابله با حکومت می‌پردازند، مبارزه باز را انتخاب نموده‌اند.

مبارزه با رژیم و مبارزه در رژیم: تمایز میان پیکار با رژیم و پیکار در رژیم با مفهوم حقانیت و مشروعیت بستگی دارد. اگر کلیه شهروندان، رژیم را مشروع شمارند و اگر این رژیم موضوع یک توافق عمومی واقع شده باشد، پیکار در چهارچوب رژیم باقی می‌ماند. اما، اگر این توافق از میان برود و تنها برخی از طبقات، گروهها و یا احزاب، رژیم موجود را واجد حقانیت بشناسند، در حالی که سایر طبقات، گروهها و احزاب به حقانیت دیگری پایبند باشند، پیکار با رژیم به جریان می‌افتد. در واقع، اگر مبارزین مشروعیتی برای رژیم قائل باشند، شکل مبارزه آنها، مبارزه در رژیم است؛ در صورتیکه، عدم پذیرش مشروعیت حکومت از سوی مبارزین و جهت گیری تلاش آنان در راستای براندازی رژیم، مبارزه آنها را به شکل مبارزه با رژیم درمی‌آورد.

مبارزه اصلاحی و مبارزه انقلابی: مبارزین اصلاح‌گر، صرفاً قصد اصلاحات داشته و کاری به اساس رژیم ندارند. حکومت‌ها با تغییر رویه در برخی از رفتارهای رهبران و اصلاح بعضی ساختارها که به نظر مبارزین تخطی در آنها صورت گرفته، می‌توانند رضایت این قبیل مبارزین را جلب نمایند. اما مبارزین انقلابی، اساس و پایه نظام را هدف گرفته و به هیچ کاری جز براندازی رژیم راضی نمی‌شوند.²²

---

²² - موریس دوورژه، جامعه شناسی سیاسی، ترجمه ابوالفضل قاضی، 1367 صص 32-30